

УДК 342.725:165.12

МОВА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Костриця Н. М.

Предметом дослідження є мова як універсальна ознака етносу. У статті йдеться про зв'язок мови з національною свідомістю, світоглядом українців.

Ключові слова: нація, мова, національна свідомість, самосвідомість, українознавчий світогляд, національна самоідентифікація.

Предметом исследования является язык как универсальная категория этноса. В статье рассматривается взаимосвязь языка с национальным сознанием, мировоззрением украинцев.

Ключевые слова: нация, язык, национальное сознание, самосознание, украинское мировоззрение, национальная самоидентификация.

The article treats language as an universal indicator of nation and tackles language in relations with the national awareness and Ukrainian world outlook.

Key words: nation, language, national awareness, self-awareness, Ukrainian world outlook, national self-identification.

Мова – це наша національна ознака,
в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості.
Іван Огієнко

Процеси державотворення актуалізували проблему мови як засобу формування національної свідомості. Українці осмислюють свою історію, повертаються до рідної мови. Свідоме, розумове прийняття українства передбачає наявність у людини національної свідомості.

Процеси державотворення зумовлюють формування нових рис національної свідомості, потребу виховання державницького мислення, а відповідно вироблення нових стандартів як у мовній практиці, так і в поведінці.

Довести, що мова є універсальним феноменом буття і свідомості української нації, а стан морального здоров'я нації вимірюється ставленням до мови, і є метою нашого дослідження, в якому враховуються напрацювання інших вчених: С. Ермоленка, П. Кононенка, А. Пономаренко, Л. Мацько та ін., в яких поняття "мова" розглядається у тісному взаємозв'язку з національно-мовною свідомістю, мовною стійкістю, українським світоглядом особистості.

Процеси національної самоідентифікації безпосередньо пов'язані з мовою. Утвердження української мови як мови української нації, як державної мови в незалежній Україні співпали з інтеграційними процесами України в Європу, української культури в зарубіжну культуру. Інтеграція не означає денационалізацію, яка є характерним явищем для сучасних соціально-економічних умов української держави. В інтегрованому світі багатомовними можуть бути люди, залежно від їх лінгвістичного дару, а не цілі суспільства.

Мова є одним з основних засобів консолідації нації. Для консолідації суспільства важливе значення має становлення державного статусу української мови в усіх сферах суспільного життя українського народу. Державна мова – це не одна з мов, яку добровільно обирають чи не обирають громадяни для свого виробничого, громадського чи особистого життя. Це мова, яка повинна бути пріоритетною в суспільному житті української нації.

Кожна держава має своє мовне обличчя. Це не якась абстракція, а цілком конкретні речі. Ліна Костенко зазначає: "Мова – це також обличчя народу, воно тяжко спотворене. В такій ситуації, в будь-якій, а в такій особливо, держава повинна мати глибоко продуману гуманітарну політику, створювати механізми ефективного впливу, координувати зусилля своїх учених і митців. Бо за таких деструкцій, у пере-

хідний період, це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури” [5, с. 22].

На сьогодні в Україні не створено ні належної матеріально-технічної бази, ні соціального ґрунту для розширення сфер функціонування української мови як державної. Володіння державною мовою – неодмінна ознака всіх, хто живе в Україні, хто сприймає її як свій дім, хто хоче бачити її серед цивілізованих культурних країн світу. Особливо це стосується представників Української держави, які не завжди культивують зразок офіційного спілкування, а цим самим не утверджують розуміння соціального престижу державної мови як основи духовного розвитку нації. Важливо зрозуміти, що через мову відбувається ідентифікація людей з державою, культурою представниками і носіями яких вони є.

В. Крисаченко, називаючи ознаки ідентифікації українського етносу, зазначає: “Самовизначення досягається за допомогою, наприклад, релігії, мови, способу господарювання, але найрозвиненіша його підстава – політична, тобто створення певних інституцій (центрального управління, армії, суду, фінансів тощо), котрі і дозволяють реалізувати цілі та цінності певного етнокультурного соціуму чи, принаймні, його активної та діяльної частини” [7, с. 7]. Дослідник справедливо акцентує увагу на вагомості політичного самовизначення (існування держави), яке відкриває для етносу шлях розвитку його духовної і матеріальної культури. За відсутності інституцій політичного самовизначення мовна саморефлексія набуває засадничої підстави.

Україна тривалий час не мала єдиного органу управління. Ця обставина негативно позначилася на стані української культури взагалі, мови зокрема. Українські землі перебували в складі держав, які прагнули до розвитку рідної мови й національних традицій.

На завойованих українських землях Російська царська влада сприяла розвитку й поширенню лише своєї національної культури та всіляко протидіяла будь-яким виявам інших національних культур. Стан української мови і становище українців у російській імперії непокоїв відомого мовознавця О. Потебню. Дослідник вказував на згубний вплив денаціоналізації народів, наслідком якої могла б стати загибель мови. Він зазначав, що втрата хоча б однієї мови була б бідою, втратою для людства в цілому [9]. Щодо Австро-Угорської імперії, то з її боку не було ні сприяння для розквіту української нації, ні насадження українцям чужої культури. Така політика завойовників давала змогу вижити українській культурі [3].

Гіркі уроки історії примушують нову генерацію української інтелігенції знову і знову усвідомити давним-давно відому для всіх істину: народ, позбавлений своєї історії, культури й мови, приречений на асиміляцію, на втрату політичних і культурних орієнтирів. Як справедливо зауважував М. Костомаров, “суспільство, яке втратило колишній корінь, не одразу пустить новий, воно не має за собою історичної святині; доля їхніх предків служить для них докором, і вони відвертаються від неї, намагаючись забути старе, бо їм від нього мимоволі соромно; а нове ще не встигло стати історичним набутком. На перевертнях взагалі лежить відбиток слабості, в’ялості, брак усвідомлення мети, міцності взаємодії праці та волі. Зрадивши раз душу свою, вони ще довго здатні зраджувати її вдруге і втретє” [6, с. 145].

Мова йде про національну свідомість українців. Рушійним фактором у формуванні історичної долі українців був недостатній рівень їх національної свідомості. Усі спроби відновлення нашої державності зазнали поразки через відсутність справжніх патріотів у середовищі державницької еліти, розпорошеність і роз’єднаність українства.

Поняття “національна свідомість” входить в обіг на початку XIX ст. під впливом філософських ідей Гердера. Це поняття функціонувало не лише в філософській думці України, а й у більшості країн Європи. Поняття “національна свідомість” ґрунтувалося на етнічній самоідентифікації. Українська інтелігенція пов’язує поняття “національна свідомість” з виявленням неповторних рис своєї народності, втілених у мові.

Національна свідомість – це закодований на генетичному рівні спосіб мислення і світосприйняття. Ця система гранично стійка до зовнішніх впливів, а першоосновою її є мова. Вона виступає неодмінним складником національної свідомості.

Свідомість формується, виявляється в мові, а мова постає як універсальна ознака етносу, тобто можна говорити про українську мовну самосвідомість, що передбачає:

- 1) усвідомлення окремішності своєї мови як засобу етнічної самоідентифікації особистості;
- 2) бачення просторового і часового поля української мови як феномена єдності, цілісності українського етносу (нації);
- 3) відбиття (віддзеркалення) мовної самосвідомості в самоназвах українців та в їхній мові [2].

На жаль, українська мова в масовій свідомості залишається або мовою офіційною, книжною, яку можна чути тільки в радіопередачах, читати нею (рідко) газети, часописи, або мовою сільською, побутовою, яка приречена в умовах міста на зникнення. Дослідження українських соціолінгвістів переконують у тому, що навіть вихована в українських родинах молодь змушена зросійщуватися через панування в незалежній Україні російськомовного інформаційного продукту.

А. Погрібний у науково-публіцистичному есе “Умію, та не хочу, або про фальш одного етикету” описує мовно-національну свідомість пересічного українця, який не бачить у мовному відступництві ніякої неволі [8]. Таке усвідомлення мовної проблеми для пересічного українця є майже нормою. Насправді ситуація надзвичайно складніша, оскільки мова йде про втрату етнічної самоідентифікації, етнічної належності. Треба пам'ятати, що у кожного народу – своя мовна картина світу, тобто в мові виявляється ментальність, і водночас мова формує, забезпечує оригінальний, неповторний погляд на світ представників різних народностей.

На терені України, крім державного етносу проживають корінні недержавні етноси (кримські татари, гагаузи, караїми), а також недержавні етноси, що належать до корінних етносів інших держав (росіяни, вірмени, білоруси, євреї, німці, поляки, болгары, румуни, угорці, словаки та ін.). Згідно із загальносвітовими нормами співжиття народів недержавні етноси інтегруються в мову й культуру державного корінного етносу [2].

Народ, або етнос, – це людська спільнота, яка відрізняється від інших власною самосвідомістю, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, характером, специфічними формами господарського життя. “Етнос” – слово грецького походження, що означає “народ” – стійка, стала соціальна група людей, що історично склалася” [10, с. 436]. Більшість науковців схильні до думки, що нація – це одержавлений етнос. Тобто держава постає як наслідок тривалого розвитку певного народу.

У радянські часи культивувалася народницька, культурно-фольклорна свідомість українців, і ця свідомість затримувала мовно-національну нівеляцію українців в “єдиному радянському народі”. Сьогодні замість народницької потребуємо формування українознавчої свідомості, українознавчого світогляду.

Що ж ми розуміємо під поняттями “світогляд”, “українознавчий світогляд”? “Світогляд – система поглядів на життя, природу і суспільство” [1, с. 1109]. Українознавчий світогляд – це система поглядів на життя, природу і суспільство, детермінована концептосферою “Україна”. Інакше кажучи, українознавчий світогляд охоплює центри українознавства, визначені П. Кононенко: Україна – етнос, Україна – природа, Україна – мова, Україна – історія, Україна – нація, Україна – держава, Україна – культура [2].

Українознавчий світогляд розкриває зв'язок мови народу з його психологією, характером світосприймання, історією, культурою, врешті, з природою, де живе етнос. Формуючий вплив на українознавчий світогляд мав тісний зв'язок народу з природою. Українці проявляли високий рівень толерантності до довкілля. Домінантною рисою взаємовідносин людини і природи було гармонійне співжиття з нею, раціональне використання її ресурсів.

Природі належить значна роль в ідентифікації українського етносу-нації. Вона – і лоно, і мати, і годувальниця, і захисниця. Людині природа додає широту світосприйняття та світорозуміння, глибину емоцій і роздумів, державно-інтелектуального ставлення до навколишнього світу.

Різноманітність української природи породжує багатство вражень і емоцій: стан – безмежності, можливості, мрійливості, свободи; ліс – заглибленості й таємничості; річки – то лагідного спокою, інтиму, елегантності, то мінливості й нуртування

настрою, моря – могутності й величі зовнішнього світу; а гори – непереборного прагнення висоти, сонця, божественної благодаті справедливості, віри в безмежність і незнищенність світу.

Саме природа зумовлювала обрядовість, а далі й характер віри, нахил до споглядальності, аналізу та самоаналізу, що неминуче веде до мистецької творчості (енергії самовираження). Різноманітність, багатство природи спонукало й до різно-рідної виробничої діяльності (хліборобів, скотарів, рибалок, чумаків, ремісників, зброярів), до воїнської та інтелектуальної життєдіяльності [4]. Природа історично виробила етнопсихологічні константи, які і впливають на формування світогляду українського народу.

Природа мала значний вплив на мову етносу. Я. Головацький помітив, що звуковий лад мови гармоніює з природним ландшафтом людей, які живуть у горах, або в степу, чи в лісостеповому просторі. На його думку, як психічний склад людей залежить від природи, так і характер мови визначається і їхнім психічним складом, і навколишньою природою [2]. Мова повинна сприйматися її носіями у глибині часу, в обширах простору, в розмаїтті природи, у філософії народу.

Синтезуюча, інтегральна роль мови виявляється на рівні формування українознавчого світогляду через мовну стійкість підростаючого покоління. Українознавчий світогляд людини пов'язаний з її мовною стійкістю, і навпаки – мовна стійкість засвідчує наявність українознавчого світогляду в кожного громадянина держави. Нині основу поняття “мовна стійкість” визначають такі чинники, як авторитет української мови, усвідомлення внутрішньої потреби спілкуватися й пізнавати світ засобами рідної мови, заперечення мовного відступництва у будь-яких його проявах, прагнення позбутися монополії суржиків, турбота про високу культуру спілкування.

Складність відродження україномовної практики в міському середовищі полягає у мовній стійкості молоді. Навчальні заклади повинні брати на себе роль збереження мовної стійкості підростаючого покоління, створюючи україномовне середовище спілкування для того, щоб з'явилося бажання у молоді не лише репродукувати українською мовою знання, а й творити нові.

Важливо правильно зрозуміти проблему формування мовно-національної свідомості українців, яка полягає не в тому, “що люди не усвідомлюють значення мови в процесах державотворення, а в тому, що зруйновано суспільний ґрунт засвоєння української мови, втрачено національні орієнтири в збереженні національної культури й мови, зруйновано мовне середовище, яке безпосередньо визначає пріоритети і практично сприяє виробленню мовного автоматизму, засвоєнню мовного коду” [2, с. 103].

Поступово в суспільстві утверджується усвідомлення молоддю престижності української мови. Наведемо цікаві міркування сучасної молоді, взяті з опитувальника щодо чинників підвищення престижності української мови, які виявляються у: 1) бажанні говорити українською мовою незалежно від комунікативної ситуації (в офіційному і неофіційному спілкуванні); 2) вдосконаленні мовного законодавства та мовної політики держави, які будуть реально, а не декларативно спрямовані на утвердження української мови; 3) формуванні національно свідомої еліти; 4) прагненні мати високоякісну україномовну освіту. Навіть поверхова, приблизна статистика, умовно кажучи, працює на майбутнє, на перспективу утвердження української мови в свідомості кожного як ознаки його громадянської гідності, належності до громадян України.

Рішучі кроки щодо мовної політики залишаються за державними діями України. Прикро констатувати, що нині в незалежній Україні мовна політика залишається декларованою, далекою від реальної, вона не забезпечує соціального престижу державної мови, не наповнює реальним змістом всю парадигму її суспільних функцій.

На нашу думку, прилучення до мови як до атрибуту держави має відбуватися природним шляхом – це родинне виховання, виховання в дитсадках, у загальноосвітніх середніх та вищих навчальних закладах. Засоби масової інформації, наука, освіта повинні представляти основи духовної культури українського народу, його національний світогляд у єдності поколінь, у наступності та оновленні культурних надбань нації.

Таким чином, погляд українців на себе і на світ віддзеркалюється в мові, яку необхідно сприймати не як лінгвістичну категорію, а як систему поглядів на життя, природу і суспільство, як універсальну категорію людського буття. Вона не лише в свідомості й підсвідомості людей, а й у мовних звичках, стереотипах. Мова виступає неодмінним складником національної свідомості, світогляду.

Перспективним шляхом формування національного світогляду та мовної стійкості підрастаючого покоління має стати використання українознавчого стрижня соціокультурної лінії у сфері масової культури.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
3. Історія української культури : у 5 т. – К. : Наукова думка, 2008.
Т. 4. – Кн. 1 : Українська культура XIX століття / Л. Ф. Артюк, В. Г. Балушок, Г. Б. Бондаренко та ін. – 2008. – 1007 с.
4. Кононенко П. П. Українознавство : конспект лекцій / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. – К. : МАУП, 2005. – 392 с.
5. Костенко Л. В. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала / Л. В. Костенко. – К. : KM Academia, 1999.
6. Костомаров Н. И. Мысли южнорусса: Историческая неправда и западнороссийский патриотизм / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928.
7. Крисаченко В. С. Україна в цивілізованому світі / В. С. Крисаченко // Українознавство : хрестоматія-посібник : у 2 кн. – К. : Либідь, 1997.
Кн. 2. – 1997.
8. Погрібний А. Умію, та не хочу, або про фальш одного етикету / А. Погрібний. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006.
9. Потєбня А. А. Мысль и язык / А. А. Потєбня. – К., 1993.
10. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних сполучень / укл. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.